

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ ՀԱՄԱՁԱՅՆ Մ.Թ.Ա. 20-18-ՐԴ ԴԴ.
ՔԱՆԵՇԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ**

ՌՈՐԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Քանեշ, Աշուր, Փոքր Ասիա, Հայկական լեռնաշխարհ, Սամուխա, Թեգարամա, Կուսսար, առևտուր, խեթական պեղություն, կապադովկյան աղբյուրներ:

Նախաբան

Քանեշ կամ Նեսա քաղաքը գտնվում էր Փոքր Ասիայի արևելքում (ժամ. Կեսարիա/Կայսերի քաղաքից մոտ 21 կմ հյուսիս-արևելք, հետագայի Կապադովկիայի տարածքում): Քաղաքը բնակեցված է եղել դեռևս պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանից և ծաղկման է հասել հատկապես մ.թ.ա. II հազարամյակի սկզբներին (մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ.), երբ այն հանդիսանում էր տարածաշրջանում աշուրական առևտրականների կենտրոնատեղին և Քանեշի պետության մայրաքաղաքը¹: Այն մի որոշ ժամանակ հանդիսացել է նաև խեթական պետության մայրաքաղաքը (մ.թ.ա. 18-րդ դար)²:

¹ Կապադովկյան աղբյուրներում հիշատակվել է Քանեշի երկիրը, տարածքը, որը նշանակում է, որ քաղաքը վերահսկել կամ իր ենթակայության տակ է պահել մի շարք հարակից տարածքներ: Քանեշի և նրա պետության պատմության մասին տե՛ս **Forlanini** 1992: 171-179; **Klengel** 2006: 3-21; **Klengel** 2007: 154-193; **Dercksen** 2008: 86-102; **Barjamovic** 2011: 230-240; **Michel** 2014; **Barjamovic** 2014; **Barjamovic** 2017: 311-318.

² Նշենք նաև, որ քաղաքը հանդիսանում էր խեթական (նեսիական) պետության մայրաքաղաքը: Այստեղից է առաջացել նաև հնդեվրոպացի խեթերի լեզվի «նեսիերեն» անունը: Փաստորեն, խեթերի մասին առաջին գրավոր տեղեկությունները թողել են աշուրցի առևտրականները: Նրանց տեքստերում վկայված են խեթական անձնանուններ, խեթերեն բառեր: Հավանաբար, այս փուլում խեթերի հիմնական բնակեցման վայրերն են

Քանեշում էր հատվում այն ճանապարհը, որը Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանները կապում էր Հյուսիսային Ասորիքի և Միջագետքի հետ: Նմանատիպ հանգուցային կետում գտնվելը նպաստել է, որ հնուց ի վեր (մ.թ.ա. III հազարամյակից) քաղաքը հանդիսանա տարածաշրջանի վաճառաշահ և միջազգային առևտրափոխանակման կենտրոններից մեկը:

Փոքր Ասիայի և հարակից տարածքների պատմության համար անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են Քանեշից, ավելի ճիշտ՝ Կարահյոյուք բնակավայրի մոտ գտնվող Քյուլթեփե (Մոխրաբլուր, հայկ. Ջրզորթ³) հնավայրից գտնված, այսպես կոչված, «կապադովյան աղյուսակները»: Դրանք աքքադերենով, ավելի հստակ՝ հինաշշուրյան խոսույթով գրված տասնյակ հազարավոր սեպագիր սալիկներ են, որոնք ներկայացնում են մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ. հիմնականում Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում գտնվող Աշշուրի առևտրական գաղութների գործունեությունը⁴: Քանեշի սեպագիր սալիկները վաղագույն գրավոր փաստաթղթերն են, որոնք վեր են հանում տվյալ ժամանակաշրջանի տարածաշրջանի պատմությունը և մասամբ լուսաբանում են նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների պատմությունը: Այդ աղյուսակներից պարզ է դառնում, որ Աշշուրից դեպի Քանեշ և Փոքր Ասիայի այլ շրջաններ միջազգային առևտուր էր իրականացվում:

Հայկական լեռնաշխարհը, գտնվելով Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասում, հնուց ի վեր բնական կամրջի դեր է խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Այստեղով են անցել Հին աշխարհի միջազգային քարավանային առևտրի

հանդիսացել Քանեշից մինչև Վերին Եփրատի ավազան ընկած հատվածը՝ հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի տարածքները:

³ Մարտիրոսեան 1959, 92:

⁴ Տե՛ս նաև Lewy 1964: 181-198; Янковская 1985: 228-242.

ճանապարհները: Միջազգետքի, Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի միջև տարաբնույթ հարաբերություններ վկայված են դեռևս նորքարեդարյան շրջանից: Սակայն այդ փոխհարաբերություններն առավել հստակ և նպատակամղված բնույթ են ստացել Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած հյուսիսմիջազգետքյան տարածաշրջանում վաղ պետականությունների ձևավորումից հետո: Այս առումով Աշշուրից դեպի Քանեշ և Փոքր Ասիայի այլ շրջաններ միջազգային առևտուրն իր նպաստն է բերել նաև Հայաստանի արևմուտյան շրջանների տնտեսական զարգացմանը⁵:

Քանեշի տեքստերը և հնավայրը

«Կապադովկյան» սեպագիր աղբյուրները առաջին տեղական գրավոր աղբյուրներն են Փոքր Ասիայի արևելյան և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների պատմության վերաբերյալ: Այս առումով կարելի է ասել, որ դրանք տարածաշրջանի գրավոր պատմության սկիզբն են: Ի տարբերություն այլ հնավայրերից հայտնաբերված արխիվների, Քանեշի արխիվը հիմնականում անձնական նամակագրությունից է բաղկացած և որպես այդպիսին ամենախոշորն է Մերձավոր Արևելքում: Տեքստերը (նամակներ, առևտրային հաշվարկներ, դատական տեքստեր և այլ բնույթի տեքստեր) հիմնականում գրված են Փոքր Ասիայում գործող աշշուրյան համայնքի անդամների կողմից: Դրանց քիչ քանակն է պատկանում միայն տեղացիներին, որոնք օգտագործում էին ներմուծված սեպագիր գրային համակարգը: Տեղացիները հիմնականում քաղաքային վարչակազմին պատկանող անձինք էին, մասամբ էլ՝ վաճառականական տների ներկայացուցիչներ⁶:

⁵ Ղազարյան 2013, 38-45:

⁶ Քանեշի հնավայրում հայտնաբերվել է առևտրական գործունեության վերաբերյալ ավելի քան 23.000 տեքստ: Բացի Քանեշից, «կապադովկյան»

Քանեշի հնավայրի ուսումնասիրությունները սկսվել են դեռևս 19-րդ դարի 70-ական թթ., երբ տարբեր վայրերում ի հայտ եկան, այսպես կոչված, «կապադովկյան աղյուսակները»՝ հիմնականում ոչ օրինական ճանապարհով ձեռք բերված: 1881 թ. Բրիտանական թանգարանի մասնագետ Թ.2. Պինչեսը, հրապարակում է Ստամբուլից գնված մի աղյուսակի տեքստ, որը, համաձայն իր տեղեկության, ծագում էր Կապադովկիայից: Պինչեսը նշում է, որ նմանատիպ մի աղյուսակ կա նաև Փարիզի Ազգային գրադարանում: Նա այդ աղյուսակները կոչում է «կապադովկյան»⁷: Շուտով հայտնվում են նաև նմանատիպ այլ աղյուսակներ (հիմնականում գնվում էին արևելյան շուկաներում՝ Կեսարիայում, Կ.Պոլսում և այլուր), որոնք Կեսարիայի շրջանից էին բերված: Աղյուսակներում հիմնականում շրջանառվում էր մեկ տեղանուն՝ Քանեշը:

Ձեռք բերված «կապադովկյան» 24 սեպագիր աղյուսակներն առաջինը հրատարակել է ռուս եգիպտագետ Վ. Գոլինիշչևը, որը դրանք համեմատել է Թեյլ էլ-Ամառնայի

աղբյուրներ են հայտնաբերվել նաև այլ վայրերում՝ Ալիշարում (խեթ. Ամկուվա, մոտ 150 աղյուսակ) և դրա մերձակայքում, Բողազքոյում (Խաթթուսա, գտնվել է 72 տեքստ), Ադանայի մերձակա տարածքներում (25 աղյուսակ. պահվում են Ադանայի թանգարանում): Հայտնաբերվել են նաև տվյալ ժամանակաշրջանի աշշուրցի առևտրականների կնիքներ Աջեմիյոյքից (հավանաբար, Պուրուսխանդա): Փոքր Ասիայից դուրս «կապադովկյան» աղյուսակներ են հայտնաբերվել Աշշուրում (54 աղյուսակ), Նուզիիում (Միջագետք, 27 աղյուսակ): Մի քանի աղյուսակներ և կցաբեկորներ են հայտնաբերվել նաև Հյուսիսային Սիրիայի տարածքում: Ընդհանուր առմամբ, բոլոր թանգարաններում, մասնավոր հավաքածուներում կա մոտ 25.000 աղյուսակ, որի միայն քիչ հատվածն է ուսումնասիրվել և հրատարակվել: Քանեշում հայտնաբերված աղյուսակների մեծագույն մասը հայտնաբերվել է Քանեշի միջնաբերդից դուրս գտնվող առևտրական գաղութ-բնակավայրի՝ Կարումի տարածքի մասնավոր տներում:

⁷ Anatolia's prologue, Kultepe Kanesh Karum: 7.

սեպագիր աղյուսակների հետ⁸: Այնուհետև «կապադովկյան» աղյուսակների ուսումնասիրության գործին լծվեցին նաև այլ արևելագետներ:

1925 թ. խեթագիտության հիմնադիրներից Բ. Հրոզնին Քյուլթեփե բլրի ստորոտին տարածվող դաշտավայրում պեղեց առաջին աղյուսակները: Նրա պեղումները հաստատեցին, որ Քյուլթեփե հնավայրի տեղում եղել է Քանեշ քաղաքը: Բ. Հրոզնին իր խեթերեն լեզվի վերծանողի համբավին ավելացրեց նաև տաղանդավոր և կարևոր հայտնագործություն իրականացրած հնագետի փառքը⁹:

1930 թ. Է. Ֆոռերը, այնուհետև 1956 թ. Հ. Գյուտերբոկը ապացուցեցին նաև, որ խեթական աղբյուրների Նեսան և «կապադովկյան» աղբյուրների Քանեշը միևնույն քաղաքի անուններն են՝ տրված տարբեր ժամանակաշրջաններում¹⁰:

Քանեշի հնավայրը բաղկացած է երկու՝ Վերին և Ստորին մասերից: Վերին մասը 21 մ բարձրությամբ բլուր է և ունի մոտ 500-550 մ շրջագիծ (գրադեցնում էր մոտ 30 հեկտար տարածք): Այն բնակեցված է եղել վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանից մինչև հռոմեական ժամանակաշրջանը: Ստորին քաղաքը, որը ասորեստանյան աղբյուրներում

⁸ Голенищев 1890: 5-8; Golénischeff 1891. Տե՛ս նաև Струве 1960: 6-7.

⁹ Волков, Непомнящий 2004: 67-86. Զարմանալի է, որ այսօր շատ դեպքերում, հատկապես թուրքական գրականությունում տեղեկություն չի տրվում այդ մասին: Պատճառը, հավանաբար, այն է, որ Բ. Հրոզնին իր հուշերում պատմել է այն դժվարությունների մասին, որոնց նա հանդիպել է մինչև պեղումները սկսելը և դրանց ընթացքում: Նա նշել է, թե ինչպես են տեղացիները թշնամաբար ընդունել եվրոպացիներին, և ինչպես են տեղի թուրք պաշտոնյաները խանգարել հնագիտական պեղումներին: Ավելին, Կեսարիայի նահանգապետը հրամայել էր ձերբակալել չեխ հնագետներին: Ազատ արձակվելուց հետո Բ. Հրոզնու ուղեկից, ճարտարապետ Յ. Տուկրի վրա մահափորձ էր կատարվել, որը միայն երջանիկ պատահականությամբ էր ավարտվել բարեհաջող նրա համար:

¹⁰ Güterbock 1958: 46-50.

հայտնի է որպես կարում (բառացի՝ հանգրվան), շրջապատել է բլուրը (այն զբաղեցրել է մոտ 20 հեկտար, սակայն հնարավոր է, որ այն ավելի մեծ տարածք է ունեցել): Բլրի և շրջակա քաղաքի շրջագիծը կազմում է մոտ 2.5 կմ: Կարումը, ըստ հնագիտական տվյալների, բնակեցված է եղել մոտ 300 տարի: Դա, այսպես կոչված, «Աշշուրի առևտրական գաղութների» ժամանակաշրջանն է¹¹:

Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններ արդեն մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերից թևակոխեցին վաղ պետականության դարաշրջանը, առաջացան քաղաք-պետություններ, որոնք հիշատակվում են նաև միջագետքյան աղբյուրներում: Դրանցից աչքի էին ընկնում Քանեշը, Պուրուսանդան, Զալպան, Կուսսարը, Անկուվան, Խաթթուսան և այլն¹²: Աշշուրցի առևտրականների գործունեության փուլում արևելյան Փոքր Ասիայի, Հյուսիսային Ասորիքի և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան տարածքներում գործում էր շուրջ 40 առևտրական գաղութ (*kārum*) և կայան (*wabartum*): Այդ համակարգը կարելի է բնորոշել նաև որպես աշշուրցիների առևտրային սփյուռք:

Աշշուրցի առևտրականները գլխավորապես զբաղվում էին մետաղի հումքի ներմուծմամբ, ինչից Միջագետքը զուրկ էր: Ներմուծում էին նաև ընտանի կենդանիներ, բուրդ, կաշի, փայտանյութ: Արտահանում էին գերազանցապես արհեստագործական պատրաստի արտադրանք՝ գործվածքներ, հագուստ, կահ-կարասի, ինչպես նաև անագ: Երկար ժամանակ Փոքր Ասիայում բրոնզ ստանում էին տեղական անագի և պղնձի հումքով, սակայն անագի հանքերի մի մասի սպառման պատճառով աշշուրցի առևտրականները

¹¹ Barjamovic 2011: 4.

¹² Փոքրասիական քաղաք-պետությունների պատմության ամփոփ ուսումնասիրությունը տե՛ս Lewy 1965: 1-29; Orlin 1970; Larsen 1976; Bryce 1999: 21-36; Barjamovic 2011 և այլն:

սկսեցին Փոքր Ասիա ներմուծել նաև անագ: Երկաթի հանքավայրերի տեղը գաղտնի էր պահվում, իսկ երկաթի արտահանումը մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջը արգելված էր, ինչի պատճառով օտարերկրյա առևտրականները զբաղվում էին նաև երկաթի մաքսանենգ արտահանմամբ: Մաքսանենգ ճանապարհով արտահանվում կամ ներմուծվում էին նաև շատ այլ ապրանքներ¹³:

Սակայն առևտրական այդ հարաբերությունները կարող էին ծաղկել միայն այն դեպքում, երբ տարածաշրջանում գոյություն չունեին հզոր պետություն: Միջազգային առևտուրը դադարեց կամ նվազեց, երբ Փոքր Ասիայի արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում առաջացավ խեթական պետությունը (մ.թ.ա. 18-րդ դ.), իսկ Հյուսիսային Միջագետքում առևտրական ճանապարհների վերահսկողությունը անցավ խուռիացիներին: Դեպի Փոքր Ասիա առևտուրը դանդաղեց, այնուհետև կանգ առավ: Առևտուրը հիմնականում ուղղորդվեց դեպի արևելամիջերկրածովյան տարածաշրջան: Աշշուրի համար սա տնտեսական մեծ հարված էր: Քանեշի աշշուրցի առևտրականների գործունեության դադարեցմանը զուգահեռ դադարեցին նաև «կապապոկյան» գրավոր աղբյուրները:

Քանեշի աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում գտնվող բնակավայրերի վերաբերյալ

«Կապապոկյան» սեպագիր սալիկներում կան տեղեկություններ նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների վերաբերյալ: Այդ աղբյուրներում հիշատակված բնակավայրերի մեծ մասը (բացի Սամուխայից) հստակ չի տեղորոշվում, սակայն կան մի քանի քաղաքներ, որոնք աշխարհագրական առումով գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում և որոշակի հետաքրքրություն են

¹³ Янковская 1988: 71-84; Barjamovic 2011: 169-180.

ներկայացնում Լեոնաշխարհի՝ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսի պատմության համար:

Առաջին քաղաքը, որի մասին բազմաթիվ հիշատակումներ կան Քանեշի աղբյուրներում, Սամուխան է: Համաձայն «կապադովկյան» աղյուսակների՝ քաղաքն ակտիվ առևտրային կապեր է ունեցել տարածաշրջանի առևտրական այլ կենտրոնների՝ Քանեշի, Լուխուզատտիյայի, Կարախնայի և այլ քաղաքների հետ: Սամուխայում կար նաև ասորեստանյան վաճառականների կայան (*wabartum*): Համաձայն վերոհիշյալ աղբյուրների՝ այն հանդիսացել է տարածաշրջանում բրդի և անագի առևտրի կենտրոններից մեկը, հետագայում նաև՝ խեթական պետության հյուսիսարևելյան մասի կարևորագույն վարչական և հոգևոր կենտրոնը:

Նորագույն մասնագիտական գրականությունում Սամուխան սովորաբար տեղորոշվում է ներկայիս Սեբաստիա (Սըվազ) նահանգում՝ Քայալբիլնար բնակավայրի մոտ գտնվող հնավայրի տեղում (Հալիս գետի հյուսիսային ափին է՝ Սեբաստիայից մոտ 45 կմ հարավ-արևմուտք)¹⁴: Հնավայրը մոտ 20 հեկտար տարածք է զբաղեցնում¹⁵:

Սամուխայի հնավայրից գտնվել են նաև արձանագրություններ: Դրանցում առկա տեղեկություններն ունեն հիմնականում ծիսակարգային նշանակություն: Հնավայրում հայտնաբերվել է նաև «կապադովկյան» ժամանակաշրջանով թվագրվող մի աղյուսակի մաս (Kp 05/120)¹⁶:

¹⁴ Պետք է նշել, որ որպես հնավայրի գտնվելու վայր նշվել է արևելյան Կապադովկիան, այնինչ այն Փոքր Հայքի տարածքում է՝ Հայկական լեոնաշխարհի արևմտյան հատվածում (Հայկական լեոնաշխարհի արևմտյան սահմանների մասին տե՛ս Зорабян 1979: 14):

¹⁵ Տե՛ս Ղազարյան 2017, 116-124:

¹⁶ Արձանագրության մեջ նշվում է, որ ոմն Տամուրիյա գնում է կատարել աշշուրցի մի առևտրականից: Առևտրի օբյեկտ են հանդիսացել մարդիկ, տե՛ս Sommerfeld 2006: 231-233; Barjamovic 2011: 152.

Քանեշի աղբյուրներում հիշատակվել են նաև այլ բնակավայրեր, որոնք կարելի է տեղորոշել Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում: Դրանցից մեկն է Թեգարաման, որի վերաբերյալ նույնպես առաջին տեղեկությունները հայտնվել են «կապադովկյան» աղյուսակներում: Հավանաբար, բնակավայրը գոյություն է ունեցել դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում: Քաղաքն առևտրային կապեր է ունեցել տարածաշրջանի շատ բնակավայրերի հետ: Թեգարաման տարածաշրջանում կարևոր առևտրական տարանցիկ կենտրոններից մեկն է եղել: Առևտրական ճանապարհը, որ սկսվում էր Աշշուրում, անցնում էր Թեգարամայով և հասնում Քանեշ: Քաղաքում կար աշշուրական առևտրական գաղութ և գաղութի վարչակազմ (*bēt kārīm*): Եթե Քանեշի աղբյուրներում տրված է, որ Թեգարաման բնակավայր է, ապա հետագա խեթական աղբյուրներում այն նշված է որպես և՛ երկիր, և՛ քաղաք: Խեթական տերության անկումից (մ.թ.ա. 1180-ական թթ.) հետո Թեգարաման հիշատակվել է նաև ասորեստանյան, հայկական աղբյուրներում և Աստվածաշնչում:

Համադրելով «կապադովկյան», խեթական և ասորեստանյան աղբյուրները՝ Թեգարաման կարելի է տեղորոշել Վերին Եփրատի հովտում, գետի աջ ափին, Կարգամիսից (ներկայիս Ջերաբլուս հնավայրի տեղում) հյուսիս, Իսուվայից (հայկական Ծոփքը) արևմուտք, խեթական Վերին երկրից հարավ և Քանեշից արևելք¹⁷: Հարկ է նշել, որ մասնագետների մեծ մասը համակարծիք են Թեգարաման Մելիտենեի արևմուտքում տեղադրելու հարցում: Թեգարամա երկիրը, փաստորեն, տեղադրվում է հետագայի Երկրորդ Հայքի (Հուստինիանոս I կայսեր վարչական փոփոխություններից հետո՝ Երրորդ Հայք) տարածքում¹⁸: Հետազոտողների

¹⁷ RGTC, VI: 383-384.

¹⁸ Տե՛ս Երեմյան 1963, 100: Երրորդ Հայքում հիշատակվել են Մելիտենե, Արկա, Արաքիսոն, Արիարաթիա, մյուս Կոմանա և Կուկիսոն քաղաքները:

մեծ մասը Թեգարաման տեղորոշում են ներկայիս Գյուրուն բնակավայրի տեղում¹⁹ կամ Գյուրունից հարավ՝ Էլբիստանի (Ալբիստանի) հովտում²⁰:

«Կապադովկյան» աղբյուրներում կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել նաև Կուսսարա (Կուսսար) քաղաքի մասին, որը նույնպես ներքաշված էր Աշշուր-Քանեշ միջազգային առևտրում: Քաղաքը հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն առումով, որ հետագայում հիշատակվել է որպես առաջին խեթական արքաների նստավայր²¹:

Կուսսարան նույնպես առևտրական ճանապարհով կապված էր Քանեշի հետ: Քաղաքում եղել է աշշուրյան առևտրականների կայան՝ վաբարտում: Ըստ «կապադովկյան» աղբյուրների՝ Կուսսարան ունեցել է իր կառավարիչ-արքան, այսինքն՝ հանդիսացել է առանձին քաղաք-պետության կենտրոն: Այդ աղբյուրները հստակ տեղեկություն չեն տալիս քաղաքի տեղադրության մասին: Սակայն ակնհայտ է, որ Կուսսարան գտնվել է Քանեշից արևելք: Մենք գիտենք նաև, որ Կուսսարան խեթական Պիթխանա և Անիտտա արքաների նստավայրն էր: Ըստ խեթական աղբյուրների՝ Խաթթուսիլի I-ը (մ.թ.ա. 16-րդ դար) այնտեղ պալատ է ունեցել, և նրա կառավարման վերջին տարիներին քաղաքը հանդիսացել է նրա նստավայրը: Ե՛վ Պիթխանան, և՛ Խաթթուսիլի I-ը հիշատակվել են որպես Կուսսարի «մարդ» կամ արքա: Հետագայում Խաթթուսիլի III-ը (մ.թ.ա. 1267-1237

Տե՛ս Ադոնց 1987, 191-192, 198: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, 200-201:

¹⁹ Gürün-ը (հայ.՝ Կիրին, Կյուրին) բնակավայր է Սեբաստիայի նահանգում: Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, 924: Այս տեղադրությունն առաջին անգամ առաջարկել է Է. Ֆորերը (Forrer 1920: 75):

²⁰ Թեգարամայի վերաբերյալ աղբյուրների և տեղադրության մասին տե՛ս Քոսյան 2004, 92-93: Ղազարյան 2016, 19-30: Տականյան 2017, 161-180:

²¹ Ghazaryan 2017: 1391-1395.

թթ.) նույնպես նշել է, որ իր նախնիները Կուսսարից են: Փաստորեն, խեթական արքաները որևէ այլ քաղաք չեն հիշատակել որպես իրենց տոհմի բնօրրան, բացի Կուսսարայից:

Քաղաքի տեղորոշումն առայժմ անհնարին է, սակայն ըստ մասնագետների մեծ մասի տեսակետի՝ այն գտնվել է պատմական Փոքր Հայքի տարածքի հարավում: Օրինակ, Թ. Բրայսը գտնում է, որ Կուսսարան գտնվել է Հալիսից հարավ-արևելք՝ Անտիտավրոսի լեռների շրջանում, ներկայիս Şar քաղաքի տեղում (Կոմանա Կապադովկիայում)²²: Ըստ Օ. Գրնիի՝ Կուսսարան տեղորոշվում է Տավրոսի լեռների հատվածում (հավանաբար, Անտիտավրոսի - Ռ. Ղ.)՝ Խուրմա և Լուխուզատտիյա քաղաքների մոտ²³: Գ. Բարյամովիչը Կուսսարան տեղորոշում է Էլբիստանի հովտից²⁴ հյուսիս (Լուխուզատտիյայից դեպի Սամուխա տանող ճանապարհի վրա)²⁵. այդ տեղորոշումն այսօր ընդունելի է մասնագետների մեծ մասի կողմից:

Փաստորեն, Կուսսարան Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան հատվածի հնագույն քաղաքներից մեկն էր, և կարելի է արձանագրել, որ խեթական տերության ակունքները գտնվում էին Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ պատմական Փոքր Հայքի հարավային տարածքներում:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում գտնվող և «կապադովկյան» տեքստերով փաստվող մյուս տեղանուններն են Խախխումը²⁶, Լուխուզատտիյան²⁷, Ջալպան²⁸, Խու-

²² Bryce 2005: 35-36.

²³ Gurney 2003: 123, n. 24.

²⁴ Ալբիստանի կամ Էլբիստանի վերաբերյալ տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 1986, հ. 1, 71:

²⁵ Barjamovic 2011: 143-150.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 87-107:

րաման²⁹: Սակայն դատելով «կապադովկյան» աղբյուրների տվյալներից՝ կարելի է փաստել, որ վերոնշյալ քաղաքները գտնվել են Քանեշից արևելք՝ Եփրատից մինչև Քանեշ ընկած տարածքում: «Կապադովկյան», ինչպես նաև խեթական աղբյուրները առավել հստակ տեղորոշման հնարավորություն չեն տալիս:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, կարող ենք ենթադրել, որ Սեբաստիայի և Մալաթիայի միջակայքում գտնվող տարածքը, այսինքն՝ հալիս-եփրատյան շփման գոտին, կարևոր դերակատարում է ունեցել հինաշշուրյան առևտրական գործունեության ժամա-

²⁷ Մասնագիտական գրականության մեջ քաղաքը հիմնականում տեղորոշվում է Քանեշ-Աշշուր առևտրական հիմնական մայրուղու վրա՝ Խախխումի և Քանեշի միջև: Մեկ այլ ճանապարհով քաղաքը կապված էր նաև Սամուսայի հետ: Հավանական է, որ այն ընկած էր Թեգարամայից դեպի Խաթթում (Խաթթուսա) ճանապարհի վրա՝ Խուրամայից դեպի Խախխում տանող ճանապարհի վրա: Լուսուզատտիյան տեղորոշվել է Խախխում-Քանեշ գլխավոր ճանապարհից դուրս, այսպես կոչված՝ «Նեղ ուղու» վրա (այդ ճանապարհի վերաբերյալ տե՛ս **Barjamovic** 2011: 133-143):

²⁸ «Կապադովկյան» աղբյուրների Ջալպան հիշատակվում է Խախխում, Թեգարամա քաղաքների մոտ: Ջալպան, ինչպես Խախխումը, աշշուրյան աղբյուրներում նշված է որպես կարևոր առևտրային կետ, որտեղ աշշուրցի առևտրականներն ունեին իրենց տները և պահեստները: Ինը կապադովկյան տեքստեր նշում են «Ջալպա երկրով» (*māt Zalpa*) անցնելու մասին, որը փաստում է տվյալ ժամանակաշրջանում Ջալպա քաղաքայնության գոյության մասին: Ջալպան հետագայում գրավվում է Խաթթուսիի 1-ի կողմից և օգտագործվում որպես հենակետ՝ գրոհելու Խախխումը: Տե՛ս **Barjamovic** 2011: 107-122.

²⁹ Հավանաբար, քաղաքը, ինչպես և Քանեշը, պատկանել է նեսիսիսու բնակչությանը արեալին: Քաղաքի գլխավոր աստվածն էր Խանտիդասուն: Խուրաման խեթական աղբյուրներում նշվել է որպես խեթերի կողմից առաջին նվաճված քաղաքներից մեկը: Քաղաքը խեթական պետության պատմության ընթացքում պահպանել է իր քաղաքական և հոգևոր նշանակությունը: Այն տեղորոշվել է Անտիտավրոսի լեռների շրջանում, Եփրատից արևմուտք: Տե՛ս **Orlin** 1970: 79.

նակաշրջանում և իր նպաստն է բերել նաև Հայաստանի արևմտյան շրջանների տնտեսական զարգացմանը:

Հատկապես պատմական Ծոփքի և Աղձնիքի հնավայրերի նյութերը ցույց են տալիս, որ քաղաքային մշակույթը, առնվազն մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից, ակտիվ զարգացում է ապրել և շարունակվել նաև հետագա դարերում³⁰: Տեղի հնավայրերում հայտնաբերված բազմաթիվ փոքրասիական և միջագետքյան առարկաները վկայում են այն մասին, որ չնայած այս կենտրոնները գտնվել են Աշշուր-Քանեշ հիմնական առևտրական ճանապարհից հյուսիս, սակայն նրանք նույնպես ակտիվ կերպով ներգրավված են եղել տարանցիկ միջազգային առևտրում: Առավել ևս, որ Հայաստանի այդ տարածքները հարուստ են մետաղահանքերով (հայտնի էին հատկապես Անգեղտուն գավառի Արկնիի (Էրզանի-Մադեն) պղնձահանքերը)³¹, որոնք հնուց ի վեր շահագործվել են և, բնականաբար, չէին կարող աշշուրցի առևտրականների տեսադաշտից դուրս մնալ:

Հավանական է, որ այդ կապերը չեն սահմանափակվել միայն Հայաստանի հարավարևմտյան մասերով, այլ հասել են մինչև նրա կենտրոնական և հյուսիսային շրջանները՝ իրենց մեջ ներգրավելով նաև Տուրուբերանի, Բարձր Հայքի և Այրարատի տարածքները: Միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում առևտրական ուղիները հասել են նաև մինչև Հայաստանի հյուսիսային և Վրաստանի արևմտյան շրջանները, որտեղ գտնվող մետաղահանքերը նույնպես հնուց ի վեր շահագործվել են:

Կարելի է եզրակացնել, որ Հայկական լեռնաշխարհի՝ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսի ակտիվ առևտրատնտեսական կապերը հարևան տարածաշրջանների (Փոքր Ասիա, Միջագետք) հետ նպաստել են Հայաստանի արև-

³⁰ Բոբոխյան 1999, 260-268:

³¹ Kuhrt 1998: 25.

մըտյան հատվածում պետականությունների առաջացմանը՝ ի դեմս Հայասա-Ազգիի, Ալգիի, Իսուվայի: Այս գործընթացներում իր կարևոր նշանակությունն է ունեցել, անշուշտ, Աշուր-Քանեշ միջազգային տարանցիկ առևտրուղին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ադոնց Ն. 1987, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 639 էջ:

Բորոխյան Ա. 1999, Ծոփքը մ.թ.ա. III - II հազարամյակների սահմանին, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, N 1, էջ 260-268:

Երեմյան Ս. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 154 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա: Հայաստանը հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298 թվականը, հ. 1, Երևան, 2007, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն: Կազմողներ՝ Պ.Հ. Հովհաննիսյան, Ա.Ե. Մովսիսյան, 550 էջ:

Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ.Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ. Բարսեղյան: Երևան, 1986, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, հ. 1:

Ղազարյան Ռ. 2013, Հայաստանը միջազգային առևտրի ոլորտում Ք.ա. II հազարամյակի առաջին կեսին, Հայաստանի քաղաքակրթական ավանդը Մետաքսի ճանապարհի պատմության մեջ, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, 21-23 նոյեմբերի 2011 թ., Երևան, էջ 38-45:

Ղազարյան Ռ. 2016, Իսթական պետության հարավարևելյան սահմանային շրջանը, ՄՄԱԵԺ, XXX, էջ 19-30:

Ղազարյան Ռ. 2017, Սամուխա քաղաքի պատմության որոշ հարցերի շուրջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, N 1, էջ 116-124:

Մարտիրոսեան Ն. 1959, Խարբերդի շրջանները՝ Հայոց հնագոյն օրրանը: Խարբերդ եւ անոր ոսկեդէն դաշտը: Յուշամատենան ազգային-պատմական-մշակութային եւ ազգագրական: Աշխատասիրեց եւ կազմեց Վահէ Հայկ, Նիւ Եորք, էջ 92-166:

Տականյան Ռ. 2017, «Տուն Թորգոմա»-ն սկզբնաղբյուրներում, Արևելագիտությունը Հայաստանում: Հատոր 3: Հին և միջնադարյան Հայաստանը և իր հարևանները (Ժողովածուն նվիրվում է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանի ծննդյան 90-ամյակին), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, էջ 161-180:

Քոչյան Ա. 2004, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական աղբյուրների), Երևան, «Ձանգակ-97» հրատարակչություն, 168 էջ:

Волков А., Непомнящий Н. 2004, Хетты. Неизвестная империя Малой Азии, Москва, Издательский дом «Вече», 288 с.

Голенищев В.С. 1890, Археологические результаты путешествия по Египту зимой 1888/89г. Записки Восточного отделения Русского археологического общества (ЗВОРАО), т. V, вып. 1, с. 5-8.

Յոգրայն Լ. Ն. 1979, Орография Армянского нагорья (опыт орографического анализа морфоструктуры), Ереван, издательство АН Арм. ССР, 120 с.

Струве В. 1960, Значение В.С. Голенищева для египтологии. Очерки по истории русского востоковедения, Сборник III, Москва, Издательство Восточной литературы, 69 с.

Янковская Н.Б. 1985, Торговая община Каниша и свободный рынок (Малая Азия XIX в. до н.э.), Древняя Анатолия, Москва, с. 228-242.

Янковская Н.Б. 1988, Контрабанда в торговом объединении Каниша (архивы Кюль-тепе, Малая Азия XIX в. до. н. э.), Древний Восток, 5, с. 71-84.

Anatolia's prologue, Kultepe Kanesh Karum, Assyrians in Istanbul [Exhibition Catalogue]. Editors Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal. Kayseri Metropolitan Municipality Cultural Publication No 78, Kayseri, 2011, 360 p.

Barjamovic G. 2011, A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period. Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 519p.

Barjamovic G. 2014, The size of Kanesh and the Demography of Early Middle Bronze Age Anatolia, pp. 55-68, in Current Research at Kultepe-Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity, Levent Atici, Fikri Kulakoğlu, Gojko Barjamovic, Andrew Fairbairn, Series: The Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series, Copyright Date.

Barjamovic G. 2017, A Commercial Geography of Anatolia: Integrating Hittite and Assyrian Texts, Archaeology and Topography, in L. Ullmann and M. Weeden (eds.) Hittite Landscape and Geography. Leiden: Brill. Chapter 23, pp. 311-318.

Bryce T., The Kingdom of Hittites, Oxford, Clarendon Press, 1999, 464 p. (2005, New edition, 554 p.).

Dercksen J. G. 2008, Subsistence, surplus and the market for grain and meat at ancient Kanesh, *Altorientalische Forschungen (AoF)*, 35/1, pp. 86-102.

Forlanini M. 1992, Am mittleren Kizilirmak, in H. Otten et al. (eds.), *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, pp. 171-179.

Forrer E. 1920, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig, J.C. Hinrichs.

Ghazaryan R. 2017, Kussara - the cradle of Hittite state, *The English Historical Review*, Issue 559 (2), December, Volume 132, Oxford University Press, pp. 1391-1395.

Golénischeff W. S. 1891, *Vingt-quatre tablettes Cappadociennes de la collection Golénischeff*. SPb.

Gurney O. R. 2003, The Upper Land, *mātum elitum*. Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday. Ed. By Gary Beckman, Richard Beal and Gregory McMahon, pp. 119-126.

Güterbock H.G. 1958, Kaneš and Neša: Two Forms of One Anatolian Place Name?, *Eretz Israel*, 5, pp. 46-50.

- Klengel H.** 2005, Studien zur hethitischen Wirtschaft: Eineitende Bemerkungen, AoF, 32, S. 3-22.
- Klengel H.** 2006, Studien zur hethitischen Wirtschaft, 2: Feld- und Gartenbau, AoF, 33, S. 3-21.
- Klengel H.** 2007, Studien zur hethitischen Wirtschaft, 3: Tierwirtschaft und Jagd, AoF, 34, S. 154-193.
- Kuhrt A.** 1998, The Old Assyrian Merchants. Trade, Traders and the Ancient City, Helen Parkins and Christopher Smith, London and New York, Routledge, pp. 15-30.
- Michel C.** 2014, Considerations on the Assyrian settlement at Kaneš. L. Atici; F. Kulakoğlu; G. Barjamovic; A. Fairbairn. Current Research at Kultepe/Kanesh. An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity, ASOR, Lockwook Press, pp. 69-84, Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series.
- Larsen M.T.** 1976, The Old Assyrian City-State and its Colonies, Studies in Assyriology, 4, Mesopotamia, Copenhagen.
- Lewy H.** 1964, Notes on the Political Organization of Asia Minor at the Time of the Old Assyrian Texts, Orientalia, vol. 33, f. 2-3, pp. 181-198.
- Lewy H.** 1965, Anatolia in the Old Assyrian Period, Cambridge Ancient History, I, Ch. XXIV, pp. 1-29.
- Orlin L.L.** 1970, Assyrian Colonies in Cappadocia, The Hague - Paris. Mouton, 272 p.
- RGTC, VI.** Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, N° VI. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, 596 S.
- Sommerfeld W.** 2006, Ein altassyrisches Tafelfragment aus Kayalipinar, pp. 231-233. In Müller-Karpe A. et al., Untersuchungen in Kayalipinar 2005.

Ռոբերտ Ղազարյան - *պ.գ.թ.*, ՀՀ ԳԱԱ
 արևելագիտության ինստիտուտ, Հին Արևելքի բաժին,
 առաջատար գիտաշխատող,
 rghazaryan@orient.sci.am

THE WESTERN REGIONS OF THE ARMENIAN HIGHLAND ACCORDING TO THE 20TH-18TH CC BC KANEŠ SOURCES

Keywords: *Kaneš, Aššur, Asia Minor, Armenian Highland, Samuḫa, Tegarama, Kussar, Trade, Hittite State, Cappadocian tablets.*

The city of Kaneš or Nesa was located in the east of Asia Minor. The city had been inhabited since the Chalcolite Age and flourished especially at the beginning of the second millennium (20th-18th centuries BC), when it was the center of the Assyrian merchants in the region and the capital of the state of Kaneš. For some time it was also the capital of the Hittite state (18th century BC).

Invaluable sources for the history of Asia Minor and the surrounding areas are the so-called "Cappadocian tablets" from Kaneš, to be more precise from the Kültepe (Arm. Zrzort). These are tens of thousands of cuneiform tablets written in Akkadian, representing mainly the activities of Aššur trade colonies located in different regions of Asia Minor in the 20th-18th centuries BC. These are the earliest written documents that reveal the history of the region at that time and partially cover the history of the western regions of the Armenian Highland.

Robert Ghazaryan - PhD, *Institute of Oriental Studies NAS
RA, Department of Ancient Orient,
Leading Researcher,
rghazaryan@orient.sci.am*